

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 8^{ΗΣ} ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2003

Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΙΔΙΩΤΙΚΟΥ ΒΙΟΥ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΠΡΟΣΩΠΩΝ
ΟΙ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΚΑΡΟΛΙΝΑΣ ΤΟΥ ΜΟΝΑΚΟ,
ΚΑΘΡΙΝ ΖΕΤΑ ΤΖΟΥΝΣ ΚΑΙ ΝΑΟΜΙ ΚΑΜΠΕΛ
ΑΠΟ ΣΚΟΠΙΑΣ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ κ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΜΑΡΚΕΖΙΝΗ

Μου είναι αδύνατο να εύρισκομαι στον ναόν αυτόν της αναζήτησεως της αλήθειας και της γνώσεως και να μὴν ανατρέχη ὁ νοῦς μου στοὺς δασκάλους μου πού με ἔφεραν ἐδῶ. Στὸν ἀείμνηστο Πόττη Ζέπο, τὸν Γιάννη Σόντη, τὸν Ἀνδρέα Γαζή, τὸν Ἄγγελο Ἀγγελόπουλο, τὸν ἰδιαίτερα ἀγαπητό μου Γεώργιο Μιχαηλίδη - Νουάρο καὶ ἀκόμη τὸν Ξενοφῶντα Ζολώτα, ὡς ἐπίσης δασκάλους ὡς ὁ Γεώργιος Μητσόπουλος καὶ ὁ Γιάγκος Πεσμαζόγλου. Ὅμοιως δύσκολο μού εἶναι νὰ μὴν ἀναφέρω τὸν Κωνσταντῖνο Δεσποτόπουλο, φίλο ἐξ ἴσου στενὸ τοῦ ἀείμνηστου πατέρα μου καὶ τοῦ Γεωργίου Καρτάλη, ὡς ἐπίσης καὶ τὸν Πρόεδρό μας, πού περιλαμβάνω στοὺς πιὸ παλιούς οἰκογενειακοὺς φίλους. Τοὺς Ἀκαδημαϊκοὺς Σπύρο Ἰακωβίδη καὶ Βασίλη Πετράκο ἀφήνω γιὰ τὸ τέλος, ἂν καὶ ὡς ἀρχαιολόγους ἢ οἰκογενειακὴ μου παράδοση τοὺς ἔβαζε πάντα πρώτους. Γιατὶ ἡ παιδεία μου μὲ αὐτοὺς ἄρχισε, ἀφοῦ ἀπὸ παιδί ὁ πατέρας μου μὲ πήγαινε κάθε Πέμπτη στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία καὶ τὰ Σαββατοκύριακα στὸ Ἀμφιθέατρο. Ἐκεῖ, ἀναφερόμενος στὴν κεραυνόβληση τοῦ Καπανέα, πού μαζί με τὸν Ἀμφιθέατρο ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας, πάντα μού ἐπανελάμβανε τὰ λόγια τοῦ πρώτου χορικοῦ τῆς Ἀντιγόνης «Ζεὺς γὰρ μεγάλης γλώσσης κόμπους ὑπερεχθαίρει!»¹. «Νὰ τὸ θυμᾶσαι αὐτὸ πάντα», μού ἔλεγε, «γιατὶ ζεῖς σὲ χώρα

1. Σοφοκλέους Ἀντιγόνη 127.

πού αγαπᾶ τὸν κομπασμὸ καὶ ρέπει στὴν ὑπερβολή». Μὲ δύο λόγια, γιὰ μένα ἡ ἀποψινὴ βραδιά εἶναι οἰκογενειακὴ βραδιά ἀλλὰ καὶ συνάμα εὐκαιρία νὰ ἀποτίσω τιμὴ καὶ σεβασμὸ σ' ἓνα σῶμα —τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν— πού μου ἔδειξε ἀγάπη ἀπὸ τὰ παιδικὰ μου χρόνια καὶ πού ἀργότερα μὲ τίμησε ἐκλέγοντάς με ὡς μέλος του. Εἶναι τιμὴ πού μὲ συγκινεῖ, ἀλλὰ πού ἀκόμη, ἐγὼ τουλάχιστον, θεωρῶ ὑπερβολικὴ ὅσο καὶ ἀδικαιολόγητη.

Εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις

Ἡ πραγματικὴ ἀνδρεία, Κύριοι Συνάδελφοι, φαίνεται στὶς στιγμὲς πραγματικοῦ κινδύνου, ἢ ἀληθινὴ φιλία στὸν κακὸ καιρὸ, ὅταν οἱ φίλοι τῶν καλῶν καιρῶν σβήνουν ἀπὸ μπροστά σου ὅπως ἡ φλόγα κάτω ἀπὸ τὸ νερό. Ὅσον ἀφορᾶ τὸ δίκαιο, αὐτὸ πλησιάζει ὅσον εἶναι δυνατὸ πρὸς τέλεια τὴν ἀπρόσιτη ἰδέα τῆς δικαιοσύνης ὅταν ἐπιτυγχάνει σωστὴ ἐξισορρόπηση ἀντιμαχομένων ἐννόμων ἀξιών. Οἱ ἀξίες πού συγκρούονται στὸ θέμα τῆς ἀποψινῆς μου ὁμιλίας εἶναι ἐξαιρετικὰ σημαντικὲς ἀλλὰ καὶ εὐαίσθητες, μιὰ καὶ δὲν ἀφοροῦν σ' ὅποιαδήποτε δικαιώματα ἀλλὰ σ' ἐννομα ἀγαθὰ ἀποφασιστικὰ γιὰ κάθε γνήσιο δημοκρατικὸ καθεστῶς. Διότι οὐσιαστικὰ μιλάμε γιὰ τὴν ἐλευθερία τοῦ λόγου καὶ τῆς ἔκφρασης ἀπὸ τὴν μία πλευρά, καὶ τοῦ σεβασμοῦ τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητος —πού περιλαμβάνει τὸ δικαίωμα τοῦ ιδιωτικοῦ βίου— ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἡ ἐπίτευξη σωστῆς ἰσορροπίας γίνεται ὅλο καὶ πρὸς ἐπιτακτικὴ καδῶς ἢ σημερινὴ τεχνολογία διευκολύνει ὅλο καὶ περισσότερο τὴν συγκέντρωση, διασταύρωση, διασύνδεση καὶ διάδοση πληροφοριῶν, πού μποροῦν νὰ ἀφοροῦν τὶς πρὸς ἀπόκρυφες πτυχὲς τῆς ἀνθρώπινης ὑπάρξεως. Ἄν μάλιστα αὐτὴ ἡ παραβίαση γίνεται γιὰ κερδοσκοπία, τότε ἡ ζημία πού προκαλεῖ εἶναι ἀκόμη πρὸς μεγάλη, ὄχι μόνο γιὰ τὸ θῦμα πού πληγώνει καίρια, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν κοινωνία γενικότερα ἀφοῦ τὴν ὑποβάλλει ἀκόμη περισσότερο στὸν πειρασμὸ τοῦ χρήματος. Οἱ τρεῖς ἀποφάσεις πού θὰ ἐξετάσω μαζί Σας ἀπόψε, αὐτὸ ἔχουν τὸ κοινὸ —πέραν θεβαίως τοῦ γεγονότος ὅτι ἀσχολήθηκα, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, μ' ὅλες ὡς δικηγόρος ἢ ἐπιστήμων, ὥστε νὰ μπορῶ νὰ ὁμιλῶ γιὰ αὐτές, ἂν ὄχι μὲ ἀμεροληψία, πάντως μὲ κάποια γνώση.

1. Οἱ τρεῖς δίκες

Φημολογεῖται ὅτι κάποτε ἡ πριγκίπισσα Γαβριέλλα τῆς Σαβοΐας, κόρη τοῦ τελευταίου βασιλέως τῆς Ἰταλίας, παρετήρησε μὲ τὸ γνωστὸ της καυστικὸ πνεῦμα, ὅτι στὸν κόσμον αὐτὸν ὑπάρχουν τριῶν εἰδῶν πριγκίπισσες: οἱ πραγματικὲς

πριγκίπισσες, οι πριγκίπισσες του Hollywood, και οι πριγκίπισσες του Μονακό. Η Γαβριέλλα ίσως είχε δίκιο διότι στον κόσμο του δικαίου η Καρολίνα κατέχει θέση πραγματικά μοναδική. Γιατί καμμία άλλη γυναίκα, που τόσο αγάπησε την δημοσιότητα όσο η Καρολίνα, δεν κατέφυγε στα δικαστήρια τόσο συχνά, όποτε θεωρούσε ότι προσεβάλλετο το απαραβίαστο του ιδιωτικού της βίου πέραν του σημείου που αυτή θεωρούσε ανεκτό. Από τις πέντε σημαντικές αποφάσεις του Γερμανικού Δικαστηρίου που η Καρολίνα έχει στο ενεργητικό της, άποψε δά αναφερθώ σε μία μόνο².

Άφορμή της δίκης ήταν η φωτογράφησή της σ' ένα εστιατόριο με τον τότε φίλο της, ηθοποιό Βίνσεντ Λίντον. Τò ζευγος γευμάτιζε σε μία σκοτεινή γωνία του εστιατορίου και η φωτογραφία ελήφθη από μακριά με τηλεφάκο μεγάλης ισχύος. Η Καρολίνα διαμαρτυρήθηκε ότι η φωτογραφία παρεβίασε προσωπική στιγμή της ιδιωτικής της ζωής, ότι το γεύμα ήταν καθαρά ιδιωτικού χαρακτήρα, και ότι ο φωτογράφος ε γνώριζε τούτο. Κατέφυγε λοιπόν στα δικαστήρια και ζήτησε χρηματική αποζημίωση που έλαβε μετά από μακρό δικαστικό αγώνα. Τò συνολικό ποσό που της επεδικάσθη ανήλθε, τελικά, σε 150.000 μάρκα, και επιπλέον σημαντικά δικαστικά έξοδα μισού εκατομμυρίου μάρκων.

Η υπόθεση της Κάθριν Ζέτα Τζόουνς³ ξεκίνησε με τò γάμο της με τòn γνωστό ηθοποιό Μάικλ Ντάγκλας και τήν απόφαση του ζευγαριού να πωλήσει κατ' αποκλειστικότητα τις φωτογραφίες τών γάμων τους στο περιοδικό «OK». Για τήν αποκλειστικότητα αυτή τò περιοδικό ήταν πρόθυμο να πληρώσει μεγάλο ποσό —ένα εκατομμύριο λίρες Αγγλίας— αλλά μόνον εφόσον οι καλεσμένοι στο γάμο ανέλαμβάναν εκ τών προτέρων υποχρέωση να μὴ πάρουν τις δικές των φωτογραφίες. Παραλλήλως, τò ζευγος Ντάγκλας ανέλαβε από κοινού με τò περιοδικό «OK» να μεταβάλει κυριολεκτικῶς σε ηλεκτρονικό όχηρό τήν αίθουσα τού ξενοδοχείου όπου δά γινόταν ó χορός, ὥστε να αποφευχθῆ ἡ παράνομη λήψη φωτογραφιών από τρίτους. Αλλά τò μοιραίο συνέβη, φωτογραφίες πάρθηκαν, οὐδεις ἔμαθε ὅμως από ποιόν, και δημοσιεύθηκαν στο αντίπαλο περιοδικό τού «OK», τò «Hallo» τρεις μέρες προτού κυκλοφορήσει τò «OK». Σε προδικαστική απόφαση τò Ἐφετείο Λονδίνου ἀρνήθηκε να ἐμποδίσῃ τήν κυκλοφορία τού «Hallo», ἐπεφυλάχθη ὅμως να ἀποφασίσῃ στήν κυρία δίκη για τò δικαίωμα τού ζευγους

2. BGH 19.12.1995, BGHZ 131, 332=NJW 1996, 1128=JZ 1997, 39.

3. *Douglas and Others v. Hello! Ltd.* [2001] 2 WLR 992.

και του «OK» να πάρουν αποζημίωση από το «Hallo» για την παραβίαση του δικαιώματος της προσωπικότητας του ζευγους⁴.

Η Ναόμι Κάμπελ υπήρξε το τελευταίο θύμα της ανικανοποίητης πείνας του αναγνωστικού κοινού να γνωρίζει τον ιδιωτικό βίο δημοσίων προσώπων. Ώραιότατο και καλοπληρωμένο μοντέλο, αλλά και με πολύ δύσκολο και ιδιότροπο χαρακτήρα, η Ναόμι πολλάκις κατέφευγε σε ναρκωτικά, μεταξύ άλλων διότι την διευκόλυναν να χάνη βάρος. Η συνήθεια αυτή οδήγησε επίσης σε δικαστική διένεξη μ' έφημερίδα, που απεκαλύψε πλήρως, αν όχι με υπερβάλλουσες λεπτομέρειες, σ' ένα κοινό πάντοτε διψασμένο για σκάνδαλα, τις προσπάθειες της Ναόμι να αποτινάξει την κακή συνήθεια των ναρκωτικών⁵.

Η Ναόμι είχε και άλλες συνήθειες και επιθυμίες, που επίσης ικανοποιούσε με υπερβολή. Το σέξ προείχε μεταξύ αυτών. Όταν απεκαλύφθη στον τύπο μαραθωνία νύκτα σέξ σε ξενοδοχείο του Βερολίνου, όχι από κάποιο ξένο πρόσωπο, αλλά από την ίδια την ιδιαίτερή της γραμματέα, που η Ναόμι είχε προσλάβει για τις δημόσιές της σχέσεις, την ενήγαγε για παραβίαση του ιδιωτικού της βίου. Σημειωτέον, ότι η γραμματέας αυτή είχε ειδικά συμφωνήσει στη σύμβαση εργασίας της να προφυλάσσει τα μυστικά της Ναόμι. Άλλ' η Ναόμι, σε στιγμή μεγάλου εκνευρισμού και κοπώσεως την καθύβρισε και, καθώς ύπεστηρίχθη, της έπετέθη και σωματικά. Η υπάλληλος τότε θεώρησε ότι με τη συμπεριφορά της εργοδότηδός της τερματίσθηκε η σύμβασή τους. Και, κατά την άποψη της Βανέσσας Φρίσμπη, διότι αυτό ήταν το όνομα της γραμματέως, το τέλος της εργασιακής της σχέσεως σήμαινε ταυτοχρόνως και τέλος των ρητρών έχεμύθειας της σχετικής συμβάσεως. Έτσι απέφασε και έδωσε παραστατικό άπολογισμό των

4. Η πρωτόδικη απόφαση αυτής της (κύριας) δίχης δημοσιεύθηκε εις τας 11 Απριλίου 2003, δύο μέρες μετά την όμιλία εις την Ακαδημία. Περί αυτής, βλέπε εκτενεστερα πύ κάτω.

5. *Naomi Campbell v. Mirror Group Newspapers* [2002] EWHC (QB); *Campbell v. MGM Ltd.* [2003] 2 WLR, 80. (C.A.). Έπειδή η Ναόμι έφεύσθη εις το δικαστήριο σχετικά με το θέμα της παλιάς της συνήθειας, το δικαστήριο έκρινε ότι η έναγόμενη έφημερίδα είχε το δικαίωμα να αποκαλύψει την αλήθεια και να διορθώσει την έσφαλμένη εικόνα που η Ναόμι είχε δημιουργήσει για τον έαυτόν της. Το δικαίωμα λοιπόν του έναγοντος/ θύματος να "αυτοπροσδιορίζη" την έκταση προστασίας που δικαιούται από το δικαίω μειώνεται ουσιαστικά σ' αυτές τις περιπτώσεις. Περί του δικαιώματος αυτοπροσδιορισμού, που από παλιά αναγνωρίζει η Γερμανική θεωρία και νομολογία, αλλά που κοιτάζει με πολλή δυσπιστία ό Άγγλο-Σαξωνικός κόσμος, βλέπε Καράκωστα, εις Δίκαιο Έπιχειρήσεων & Έταιριών, Έτος 1999, Τεύχος 12, σελ. 1225 έπ.

νυκτῶν σέξ τῆς Ναόμι μὲ τὸν ἠθοποιὸ Γιόζεφ Φάινς —σχέσεις πού, φυσικά, εἶχαν τηρηθεῖ μυστικές καὶ ἀπὸ τὸν τύπο καὶ ἀπὸ τὸν κάπως ἡλικιωμένο ἄνδρα, μὲ τὸν ὁποῖο συζοῦσε μέχρι τότε ἡ Ναόμι καί, προφανῶς, σκόπευε νὰ παντρευθεῖ.

Οἱ λεπτομέρειες τῆς περιβόητης βραδιᾶς ἀναμφιβόλως θὰ διασκέδαζαν πολλοὺς ἀπὸ μᾶς, ἀλλὰ ἡ ὁμιλία ἀπόψε εἶναι ἐπιστημονικοῦ χαρακτήρα. Ἀρκοῦμαι λοιπὸν νὰ ἀναφέρω ὅτι ἡ αἴτηση τῆς Ναόμι νὰ πετύχη προσωρινὴ διαταγή, πού νὰ ἀπαγορεύῃ τὴ δημοσίευση τοῦ ἄρθρου, βασίσθηκε, σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς δικονομίας στὸ ὅτι «ἡ καθ' ἧς ἡ αἴτηση — ἡ Φρίσμπη δηλαδή — δὲν εἶχε πιθανότητα νὰ ἀμυνθῇ ἐπιτυχῶς κατὰ τῆς ἀπαιτήσεως τῆς ὑπόθεσεως». Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἂν, λοιπόν, ἡ δεσποινὶς Φρίσμπη εἶχε ὑποστηρίξιμη ἄμυνα, τότε ἡ ὑπόθεση δὲν μποροῦσε νὰ ἐπιλυθῇ μὲ γρήγορη προδικαστικὴ ἀπόφαση καὶ θὰ ὄφειλε νὰ ἀναμείνῃ τὴν πλήρη δικαστικὴ διερεύνηση τῆς διαφορᾶς. Ὁ πρωτοβάθμιος δικαστὴς ἀπεφάσισε ὑπὲρ τῆς Ναόμι⁶, ἀλλ' ἡ ἀπόφασή του ἀνετράπη ἀπὸ τὸ Ἐφετεῖο⁷.

2. Ἡ νομικὴ θεμελίωση τῶν λύσεων πού ἐδόθησαν

Ὅταν συνετάγη ὁ Γερμανικὸς Ἀστικὸς Κώδικας στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα, τὸ δίκαιο τῆς προσωπικότητος δὲν περιελήφθη στὴ λίστα τῶν προστατευόμενων ἐννόμων ἀγαθῶν τῆς παραγράφου 823 I BGB. Ἡ παράλειψη ἦταν σκόπιμη γιὰ πολλοὺς λόγους, κύριος μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦταν ὁ φόβος ὅτι ἡ προστασία τοῦ δικαιώματος θὰ ὀδηγοῦσε σὲ καταπίεση τοῦ δικαιώματος ἐλευθερίας τοῦ λόγου. Προσδέτως, καὶ γιὰ ἱστορικοὺς λόγους, ὁ Γερμανικὸς Κώδικας ἀπαγόρευε τὴν ἐπιδίκαση χρηματικῆς ἀποζημιώσεως σὲ περιπτώσεις παραβιάσεως μὴ οἰκονομικῶν συμφερόντων, ἐκτὸς ἂν εἰδικὴ διάταξη ἐπέτρεπε τοῦτο⁸. Παράδειγμα τέτοιας ἐξαιρέσεως εἶναι ἡ ἀποζημίωση γιὰ σωματικὴ ζημία καὶ τὸν πόνο πού προκαλεῖται ἀπὸ αὐτή⁹. Τέτοια ἐξάιρεση ὅμως δὲν ὑπῆρχε γιὰ τὴν παραβίαση τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου, πράγμα φυσικὸ μὴ καὶ ὁ ἰδιωτικὸς βίος, ὅπως εἶπα ἄνωτέρω, δὲν προστατευόταν ἀπὸ τὸν Κώδικα.

6. *Naomi Campbell v. Vanessa Frisbee*, High Court of Justice, 14 Μαρτίου 2002 [2002] EWHC 328 (Ch).

7. *Naomi Campbell v. Vanessa Frisbee*, Court of Appeal, 14 Ὀκτωβρίου 2002 [2002] EWCA Civ 1374.

8. Βλέπε παλιὸ ἄρθρο 253 BGB.

9. Βλέπε ἄρθρο 847 BGB.

Με την πάροδο του χρόνου και, κυρίως, την ψήφιση του νέου Γερμανικού Συντάγματος του 1950, η νομική αυτή θέση κατέστη όλο και πιο αδύνατη. Η περιβόητη υπόθεση Σάχτ το 1954¹⁰ έδωσε τέρμα σ' αυτό το καθεστώς, ανεγνώρισε υπό την πίεση του νέου Συντάγματος άστικά προστατευόμενο δικαίωμα προσωπικότητας, και με την πάροδο του χρόνου και κατά τρόπο κυριολεκτικά *contra legem* αναγνωρίσθηκε ακόμη και δικαίωμα χρηματικής απόζημιώσεως¹¹. Αλλά τα δικαστήρια δεν σταμάτησαν εκεί. Το νέο δικαίωμα δόθηκε όχι μόνο στους άπλους ανθρώπους που δεν επιζητούν την δημοσιότητα, αλλά, με πιο περιορισμένο τρόπο, ακόμη και στα δημόσια πρόσωπα¹², που αγαπάνε τον κάθε θόρυβο γύρω από τ' όνομά τους, ζούν για τον φωτογραφικό φακό, εξαρτώνται από την συχνή εμφάνιση στην τηλεόραση. Αυτό έγινε διότι, όσο και αν θέλουν αυτά τα πρόσωπα να έχουν δημόσια προβολή, χρειάζονται, όπως όλοι οι άνθρωποι, στιγμές ιδιωτικές, στιγμές μοναξιάς και έσωτερικού αναλογισμού. Γιατροί και κοινωνιολόγοι συμφωνούν μ' αυτό το συμπέρασμα.

Αλλά με τις αποφάσεις της Καρολίνας τα δικαστήρια πήγαν ένα βήμα πιο πέρα και ξανάφεραν στην επιφάνεια το θέμα συγκρούσεως έννομων αγαθών. Διότι η φωτογράφιση της Καρολίνας δεν έγινε στο δωμάτιο της ή το μπάνιο της, αλλά σε δημόσιο έστιατόριο. Μήπως ή ζυγαριά της δικαιοσύνης εβάρυνε προς την μια μεριά; Το Ανώτατο Γερμανικό Άκυρωτικό δικαιολόγησε την επέκταση λεπτομερώς και με μετρημένες λέξεις λέγοντας μεταξύ άλλων και τα εξής¹³:

«Όπως όλοι οι άνθρωποι, τα πρόσωπα της σύγχρονης ιστορίας δικαιούνται να αποσύρονται εκτός της οικίας των αλλά κατά τρόπο που να τους επιτρέπει να είναι μόνοι, προστατευμένοι από το δημόσιο βλέμμα. Κάτι τέτοιο μπορεί να συμβή και σε δημόσιους τόπους υπό την προϋπόθεση ότι στο χώρο αυτό το άτομο κατά κάποιον τρόπο υποδηλώνει την επιθυμία του να αποκοπή από την δημόσια παρατήρηση. Αυτή η επιθυμία απομονώσεως πρέπει να μπορή να αποδειχθή κατά τρόπο αντικειμενικό... Τοῦτο π.χ. θά συμβή όταν τὸ ἄτομο συμπεριφέρεται κατά τέτοιο τρόπο που δὲν θά ἔκανε ἂν πίστευε ὅτι εὐρίσκετο ὑπὸ δημόσια

10. BGH, 25. 5. 1954, BGHZ 13, 334 = NJW 1954 = JZ 1954, 698.

11. Βλέπε, BGH 14. 2. 1958, BGHZ 26, 349 = NJW 58, 827 = JZ 1958, 571 και BGH 19. 9. 1961, BGHZ 35, 363 = NJW 1961, 2059.

12. Βλέπε BGH 19. 12. 1978, BGHZ 73, 120 = NJW 1979, 647 = JZ 1979, 349.

13. Βλέπε ανωτέρω, σημ. 2.

παρακολούθηση π.χ. εκδηλώνοντας αισθήματα που δεν προορίζονται συνήθως για δημόσια κατανάλωση».

Παρόλο που ο Γερμανικός τύπος κατά πλειονότητα αποδέχθηκε τις αποφάσεις της Καρολίνας¹⁴, ο Άγγλικός, ιδιαίτερα ο «κίτρινος» τύπος, αντέδρασε έντονα. Άλλα και ο σοβαρότερος τύπος απάντησε με αναλήθειες ή τουλάχιστον με υπερβολές, όπως παραδείγματος χάριν ότι η ελευθερία του τύπου στη Γερμανία υπέστη σοβαρό πλήγμα ή ότι δήθεν η ελευθερία του λόγου δεν προστατεύεται πλέον στις ξένες χώρες.

Και όμως το αντίθετο αληθεύει. Διότι κατ' επανάληψη τα Γερμανικά δικαστήρια έχουν τονίσει τη σημασία της ελευθερίας του λόγου¹⁵ και του τύπου, κατ' επανάληψη προτίμησαν το λόγο και παραμέρισαν παραπονούμενους ενάγοντες, και πάντα τόνισαν την ανάγκη ο δικαστής να επιχειρή *ad hoc* εξισορρόπηση των αντικρουόμενων δικαιωμάτων. Σε μεταγενέστερη μάλιστα απόφαση, που αφορούσε στον πρίγκιπα Έρνέστο του Άνοβέρου —νυν σύζυγο της Καρολίνας— το δικαστήριο, αρνούμενο να του παράσχει έννομη προστασία, τόνισε την σημασία της προστασίας του τύπου ακόμη και όταν αυτός ήσυχολείτο με το απλό κουτσομπολιό και δεν έπιτελούσε το ανώτατό του λειτούργημα να ενημερώνη το κοινό και να καταγγέλλη παρανομίες¹⁶.

Τέτοιου είδους προστασία στο Άγγλικό δίκαιο είναι πολλές φορές αδύνατη, διότι δεν αναγνωρίζεται γενικό δίκαιο προσωπικότητας αλλά μόνο προστασία μεμονωμένων της πλευρών, όπως παραδείγματος χάριν προστασία της εικόνας ενός προσώπου, του ονόματός του, της παραβίασεως του οικιακού χώρου του, ή της εμπιστοσύνης, υπό όρισμένες όμως προϋποθέσεις¹⁷. Η υπόθεση Τζόουνς αντιμετώπισε ακριβώς αυτό του είδους τις δυσκολίες και η λύση έπρεπε σε μία πρώτη φάση να βρεθεί μέσα από την *αδικοπραξία* που λέγεται «*breach of confidence*»

14. Σημαντική ήταν η σχετική δήλωση του Συνδέσμου Δημοσιογράφων που δημοσιεύθηκε στην *Frankfurter Allgemeine Zeitung* της 26.7.1996

15. Βλέπε, π.χ., τις ακόλουθες σημαντικές αποφάσεις BVerfGE 7, 192; BVerfGE 82, 272; BVerfGE 101, 36; BVerfGE 101, 361; BGH NJW 1994, 124; BGH NJW 1999, 2893.

16. BGH 29.6.1999, BGH NJW 1999, 2893=VersR 1999, 1250.

17. Για περισσότερες λεπτομέρειες του Άγγλικού Δικαίου, βλέπε Markesinis and Deakin, *Tort Law*, 5η έκδ., (2003) από Basil Markesinis, Simon Deakin, and Angus Johnston, κεφάλαιο 7ο.

και πού βασίζεται στην ιδέα παραβίασεως υποχρεώσεως εμπιστοσύνης που πηγάζει είτε από σύμβαση είτε από κάποια άλλη έννομη σχέση (όπως ο γάμος).

Σας υπενθυμίζω, ότι οι φωτογραφίες της δεξιώσεως του ζεύγους Ντάγκλας θα ελαμβάνοντο μόνο από το περιοδικό «OK», οι δε καλεσμένοι ήταν υποχρεωμένοι να επιστρέψουν, μαζί με την απάντησή των στην πρόσκληση γάμων, την υπογεγραμμένη δήλωση, ότι δεν θα έπαιρναν δικές των φωτογραφίες. Αν εν συνεχεία διεπιστούτο μία τέτοια παραβίαση της ανειλημμένης υποχρεώσεως, αστική ευθύνη για «breach of confidence» θα ήταν δυνατή. Το πρόβλημα όμως ήταν ότι κανείς δεν εγνώριζε κατά την διάρκεια της προκριματικής δίκης ποιός πήρε τελικά τις φωτογραφίες που δημοσιεύθηκαν στο “Hallo”. Αν στην κύρια δίκη αποδεικνυόταν ότι οι φωτογραφίες πάρθηκαν από τρίτους, τότε μόνο η αναγνώριση ενός δικαιώματος προσωπικότητας θα έσωζε το ζεύγος από δικαστική ήττα μια και τότε θα ήταν δύσκολο κανείς να θέσει θέμα παραβίασεως εμπιστοσύνης¹⁸. Αλλά και δικαίωμα προσωπικότητας αν αναγνωρίζονταν, πάλι υπήρχε πρόβλημα. Διότι το ζεύγος Ντάγκλας είχε πωλήσει τις φωτογραφίες του στο περιοδικό «OK» και ως εκ τούτου θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι το περιοδικό ήταν —ουσιαστικά— το μόνο που υπέστη την ζημία από την παράνομη δημοσίευση και όχι το έναγον ζεύγος¹⁹.

Το δικαστήριο, στην φάση που μας αφορά σ’ αυτή την διάλεξη, δικάζε μόνο το προκριματικό θέμα της απαγορεύσεως δημοσιεύσεως των φωτογραφιών μέχρι λήψεως της τελικής αποφάσεως. Κατά την γνώμη του, η αναγνώριση δικαιώματος προσωπικότητας ήταν, εν όψει του νέου Άγγλικού νόμου περί Αν-

18. Αυτό πράγματι συνέβη εις την κύρια δίκη της οποίας η απόφαση ανακοινώθηκε δύο μέρες μετά την όμιλία εις την Ακαδημία Αθηνών (αλλά δεν δημοσιεύθηκε ακόμη) μια και αποδείχθηκε εις αυτό το στάδιο της διαδικασίας ότι τις επίμαχες φωτογραφίες πήρε ένας από τους γνωστούς paparazzi. Έξ ὅσων γνωρίζομε αυτή την στιγμή παρατηρούμε ότι το δικαστήριο προτίμησε να επεκτείνει —ως προβλέψαμε στην όμιλία— την έννοια της εμπιστοσύνης παρά να δημιουργήσει νέο, γενικό δικαίωμα προστασίας του ιδιωτικού βίου. Ο δικαστής όμως δεν εδίστασε να προσθέσει ότι μια τέτοια δημιουργία δεν αποκλείεται εντελώς εις το μέλλον αν η έννοια της δικαιοσύνης το απαιτήσει και το θετικό δίκαιο δεν μπορεί να ανταποκριθεί σε μία τέτοια ανάγκη. Βλ. *Douglas and Others v. Hello Ltd. and Others*, [2003] EWHC 786, ιδίως παράγραφο 229, (iii).

19. Το δύσκολο αυτό πρόβλημα δεν εξετάσθηκε κατά την γνώμη μου ακόμη με την προσοχή που δικαιούται με αποτέλεσμα να επιδικασθεί αποζημίωσις (το ποσό της οποίας δεν έχει ακόμα καθορισθεί) και εις το ζεύγος Ντάγκλας και εις το περιοδικό OK. Εις αυτά τα ποσά πρέπει τέλος κανείς να προσθέσει δικαστικά έξοδα της τάξεως των τριών εκατομμυρίων λιρών.

φρωπίνων Δικαιωμάτων του 1998, πλέον πιθανή παρά ποτέ. Το δικαστήριο όμως τελικά προτίμησε να μὴν ἐγκρίνη τὴν αἴτηση τοῦ ζεύγους Ντάγκλας. Ἡ αἰτιολογία ἦτο ὅτι ἡ ἀπαγόρευση τῶν φωτογραφιῶν στὴν ἐνδέκατη κυριολεκτικὰ ὥρα θὰ σήμαινε πλήρη ματαίωση κυκλοφορίας τοῦ ἐναγόμενου περιοδικοῦ «Hallo» μὲ οἰκονομικὲς συνέπειες ποὺ θὰ ἀντέκειντο στὴν ἀρχὴ τῆς ἀναλογικότητος. Τὸ ζεῦγος Ντάγκλας ἀντιθέτως θὰ ἀποζημιωνόταν ἄριστα μὲ χρηματικὴ ἀποζημίωση ἂν τελικὰ κέρδιζε τὴν κύρια δίκη μὲ βάση ὅσα εἶπαμε ἀνωτέρω. Καὶ αὐτὸ πράγματι συνέβη στὴν ἀπόφαση τῆς κύριας δίκης ποὺ δόθηκε στὴν δημοσιότητα μετὰ τὴν παροῦσα ὁμιλία.

Τὸ ἴδιο πρόβλημα συναντοῦμε καὶ στὴν προκριματικὴ δίκη τῆς Ναόμι. Σὲ τέτοιες δίκες, ὁ ἐνάγων κερδίζει μόνο ἂν ὁ ἐναγόμενος δὲν μπορῆ νὰ δεῖξῃ ὅτι ἔχει ὑποστηρίξιμη νομικὴ ἀπάντηση στὰ ἐπιχειρήματα τοῦ ἐνάγοντος. Γιὰ τὴν ἐναγομένη γραμματέα τὰ ἐπιχειρήματα ὑπὲρ αὐτῆς ἦταν δύο. Πρῶτον, ἡ ὑποχρέωση ἐμπιστοσύνης λήγει μὲ τὸν τερματισμὸ τῆς συμβάσεως. Δεύτερο, διότι καὶ ἂν ἀκόμη τοῦτο τὸ ἐπιχείρημα δὲν εὐσταθεῖ, τὸ δημόσιο συμφέρον ἐπιβάλλει νὰ ἐπικρατήσῃ τὸ δικαίωμα γιὰ τὴν ἐνημέρωση, τοῦ δικαιώματος γιὰ τὴν προστασία τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου. Στὸν πρῶτο βαθμὸ τὸ δικαστήριο ἀρνήθηκε αὐτὰ τὰ ἐπιχειρήματα καὶ ἔδωσε δίκιο στὴν Ναόμι ἀλλὰ τὸ Ἐφετεῖο, ὅχι χωρὶς ἀμφιβολίες, ἐτάχθη ὑπὲρ τῆς γνώμης ὅτι αὐτὰ τὰ ἐπιχειρήματα ἦταν συζητήσιμα καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ ἐλευθερία τοῦ λόγου ἔπρεπε νὰ ἐπικρατήσῃ μέχρι τῆς ὀριστικῆς ἐκδικάσεως τῆς ὑποδέσεως.

Ἐλλείψει, μέχρι στιγμῆς, ἀποφάσεως τῆς Βουλῆς τῶν Λόρδων, ἡ νομικὴ θεμελίωση παραμένει ἀνοιχτὴ καὶ τὸ μόνο ποὺ μποροῦμε νὰ ποῦμε μὲ βεβαιότητα εἶναι ὅτι τὸ Ἀγγλικὸ δίκαιο βρίσκεται σὲ ἐξέλιξη καὶ πιθανῶς κλείνει πρὸς τὴν Γερμανικὴ ἰδέα τῆς ἐξισορροπήσεως τῶν ἀντιμαχόμενων ἀγαθῶν, παρὰ πρὸς τὸ Ἀμερικανικὸ δίκαιο ποὺ προτιμᾷ τὴν ἐλευθερία τῆς ἐκφράσεως ἀλλὰ ἐπιτυγχάνει τὰ ἀποτελέσματά του κατὰ τρόπον περιπτωσιολογικὸ καὶ ὅχι βάσει μίας γενικῆς ρήτηρας.

3. Τὸ γενικώτερο πρόβλημα

Μέχρις αὐτοῦ τοῦ σημείου, ἐξέτασα ἐπιτροχάδην μερικὰ προβλήματα ποὺ ἀνέκυψαν ἀπὸ τρεῖς δίκες, μὲ τίς ὁποῖες εἶχα κάποια σχέση. Καιρὸς τώρα νὰ δοῦμε τὸ γενικώτερο πρόβλημα ποὺ ὑποβόσκει.

Ὅταν στὴν φυσικὴ συγκρούονται ἄτομα, ἔχομε μεγάλη ἀπελευδέρωση ἐνέργειας καὶ ἂν αὐτὴ δὲν ἐλεγχθῆ, τότε μποροῦμε νὰ ἔχομε καταστροφικὰ ἀπο-

τελέσματα. Στο δίκαιο ή σύγκρουση έννομων αγαθών, αν δεν ρυθμισθῆ σωστά, μπορεί ἐξίσου νὰ ὀδηγήσῃ σὲ κοινωνικὴ διαταραχὴ. Ὅσο πιὸ σημαντικὰ εἶναι τὰ συγκρουόμενα ἀγαθὰ, τόσο πιὸ ὀξεία εἶναι ἡ σύγκρουση καὶ ἐπικίνδυνες οἱ συνέπειες κακῆς νομικῆς ρύθμισης. Στὴν περίπτωσή μας, ποῖο ἀγαθὸ πρέπει νὰ ὑπερτερήσῃ; Ὅτι τὰ δίκαια τοῦ κόσμου δὲν δίνουν ὅλα τὴν ἴδια λύση, σημαίνει ὅτι δὲν ὑπάρχει κοινῶς ἀποδεκτὴ θέση. Ἐτσι παρατηροῦμε ὅτι στὶς ΗΠΑ προτιμᾶται ἡ ἐλευθερία τοῦ λόγου, στὴν Γερμανία συνιστᾶται καὶ ἐφαρμόζεται ἐξέυρεση συμβιβασμοῦ ἐνῶ, τέλος, στὴν Ἀγγλία ἐπικρατεῖ νομικὴ ἀβεβαιότητα ἀλλὰ, ὡς ἐκ τούτου, καὶ μοναδικὴ εὐκαιρία ἐφαρμοσμένου συγκριτικοῦ δικαίου γιὰ τὴν ἐπιλογὴ τῆς προσφορώτερης λύσεως. Σ' αὐτὸ τὸ τμῆμα θὰ ἐξετάσω τὴν ἐνδεχόμενη ὁμοιότητα λύσεων μὲ τὸ Γερμανικὸ δίκαιο, στὸ δὲ ἐπόμενο θὰ πῶ δύο λόγια γιὰ τὶς μεθοδολογικὲς διαφορὲς ποὺ παρὰ ταῦτα ὀδηγοῦν σ' αὐτὸ τὸν ἀπροσδόκητο συγκερασμὸ Γερμανικοῦ καὶ Ἀγγλικοῦ δικαίου. Τὸ τελικὸ τμῆμα θὰ ἀφιερῶσθαι στὴν ἀνάγκη ἐξευρέσεως μεθοδολογίας ποὺ θὰ ἐπιτρέπῃ τοὺς νομικοὺς δανεισμοὺς ἀπὸ τὸ ἓνα δίκαιο στὸ ἄλλο ὅποτε οἱ κοινωνικὲς ἀνάγκες τὸ ἀπαιτοῦν.

Ἡ προτίμηση τῆς ἐλευθερίας τοῦ λόγου στὶς ΗΠΑ ὀφείλεται στὸ Σύνταγμα, στὸ πρῶτο ἄρθρο τοῦ Bill of Rights καὶ τὴν ἐπικρατοῦσα, ὅταν τοῦτο συνετάγη, πολιτικὴ ἀτμόσφαιρα. Τὸ Γερμανικὸ Σύνταγμα ἀντίθετα, προῖον τῆς μετὰ-ναζιστικῆς Γερμανίας, ποὺ στὰ ἑνδεκα περίπου χρόνια τοῦ Τρίτου Reich παρεβίασε συστηματικὰ καὶ τὰ δύο ἔννομα συμφέροντα ποὺ μᾶς ἀφοροῦν σ' αὐτὴ τὴν ἀνάλυση, προστατεύει στὰ ἄρθρα 1, 2 καὶ 5 τοῦ Συντάγματος τῆς Βόννης καὶ τὰ δύο αὐτὰ ἀγαθὰ. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐξωθεῖ τὸν δικαστὴ νὰ ἐπιχειρῇ συνεχῶς μίαν ἐξισορρόπηση μεταξύ των. Τὸ ἂν αὐτὴ ἐπιτυγχάνεται σωστὰ ἢ ὄχι πάντοτε στὴν πράξη, δὲν σημαίνει ὅτι ἡ ἰδέα τῆς ἐξισορροπήσεως τῶν ἀντιμαχόμενων ἀγαθῶν δὲν εἶναι καὶ σωστή.

Τὸ πρόβλημα μὲ τοὺς Ἀγγλους νομικοὺς, ποὺ δὲν ἔχουν γραπτὸ Σύνταγμα, καὶ ποὺ μέχρι τῆς ψηφίσεως τοῦ πρόσφατου νόμου περὶ ἀνθρώπινων δικαιωμάτων δὲν εἶχαν εἰσαγάγει στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δικαίου τὴν Εὐρωπαϊκὴ Σύμβαση Περὶ Ἀνθρώπινων Δικαιωμάτων, ἦταν ποῖο ἀπὸ τὰ δύο πρότυπα νὰ διαλέξουν —τὸ Ἀμερικανικὸ ἢ τὸ Γερμανικὸ; Στὴν πράξη ἡ λύση ποὺ ἀκολογήθηκε πλησιάζει περισσότερο τὶς Γερμανικὲς θέσεις ἀλλὰ τὰ ἀποτελέσματα ἐπιτεύχθηκαν μὲ τὴν βοήθεια συγκεκριμένων διατάξεων τοῦ δικαίου τῶν ἀδιοκραξιῶν καὶ χωρὶς τὴν δημιουργία γενικῆς ρήτρας ἢ ἄρθρου ἀφορῶντος στὸ δίκαιο τῆς προσωπικότητος. Ἡ ὑπόθεση τῆς Ναόμι δείχνει τοῦτο καθαρὰ μίαν καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἀποφάσεων εἶναι ἀφιερωμένο στὸ τεχνικὸ ἐρώτημα, ἂν καὶ κατὰ πόσον ἡ ὑποχρέωση ἐμπιστοσύνης μπορεῖ νὰ ἐπιβιώσῃ τοῦ παρανόμου

τερματισμού της συμβάσεως. Έτσι, τήν μόνη συζήτηση για τὸ δικαίωμα τῆς προσωπικότητας καὶ τήν σχέση του με τήν ἐλευθερία τοῦ λόγου τήν βρῖσκουμε στὸ τμήμα τῆς ἀποφάσεως πὺ ἀφορᾶ στὸ ἐπιχείρημα ὅτι τὸ δημόσιο συμφέρον ἀπαιτεῖ νὰ ἀγνοηθῆ τὸ ὁποιοδήποτε δικαίωμα τοῦ ιδιωτικοῦ βίου. Μία ἀνάλογη τακτικὴ ἀκολουθήθηκε καὶ στὴν δίκη Ντάγκλας ἂν καὶ ὅλο καὶ διαφαίνεται καὶ μία αὐξανόμενη συνειδητοποίηση ὅτι ἀργὰ ἢ γρήγορα μία γενικώτερη ρύθμιση τοῦ δικαιώματος τῆς προσωπικότητας μπορεῖ νὰ εὑρίσκεται ante portas.

Ἄν αὐτὸς ὁ τρόπος μεθοδεύσεως φαίνεται ἰδιότυπος στοὺς Ἕλληνες νομικούς, ἰδίως διότι ἔχουν συνηθίσει στὸ πρωτοποριακὸ δικὸ μας ἄρθρο 57 τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικα, τοὺς ὑπενθυμίζω ὅτι δὲν διαφέρει καὶ τόσο τῆς Γερμανικῆς νομολογίας πρὸ τῆς ἀποφάσεως Σάχτ τοῦ 1954. Διότι καὶ ἐκεῖ οἱ Γερμανοὶ νομικοὶ προσπαθοῦσαν νὰ βροῦν τις λύσεις τους μέσα ἀπὸ εἰδικὲς ἔννοιες τοῦ συμβατικοῦ ἢ ἀδικοπρακτικοῦ δικαίου ἢ στὶς διατάξεις εἰδικῶν νόμων. Γι' αὐτά, ὅμως, παρακάτω.

Ποιές, λοιπόν, εἶναι οἱ ἀνησυχίες τῶν Ἀγγλῶν νομικῶν με τήν αὐξανόμενη πίεση νὰ προστατευθῆ ὁ ἰδιωτικὸς βίος τῶν ἀνθρώπων, ἀκόμη καὶ ἐκείνων πὺ διάγουν δημόσια ζωὴ καὶ ζοῦν στὸ φῶς τῆς δημοσιότητας;

Πρώτη καὶ κύρια εἶναι ἡ ἀνησυχία, ὅτι ἡ προστασία τοῦ ιδιωτικοῦ βίου θὰ ἐπιφέρῃ μείωση τῆς προστασίας τῆς ἐλευθερίας τοῦ λόγου. Ἡ Γερμανικὴ νομολογία, ὅμως, πὺ παντελῶς ἀγνοεῖται στὴν Ἀγγλία, παρέχει πλοῦσια συλλογὴ ἀποφάσεων πὺ συνηγορεῖ ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς παραπάνω φόβους²⁰. Μιὰ κι αὐτὸ γίνεται γενικὰ ἀποδεκτὸ ἀπὸ τοὺς διαπρεπέστερους Ἀμερικανοὺς συγκριτικολόγους²¹, θεωρῶ περιττὸ νὰ μακρηγορήσω ἐπ' αὐτοῦ τοῦ θέματος.

Ὁ δεύτερος λόγος ἀνησυχίας ἀφορᾶ στὸν κίνδυνο αὐξήσεως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν δικῶν. Τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο δὲν συνδέεται με τὸ ἐπίδικο δικαίωμα τῆς προσωπικότητας ἀλλὰ με τήν διάρθρωση τῆς Ἀγγλικῆς δικαιοσύνης, τὸν πολὺ μικρὸ ἀριθμὸ δικαστῶν στὴν Μεγάλῃ Βρετανία καὶ τὸν ἐπίσης μικρὸ ἀριθμὸ δικῶν. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀρκεῖ νὰ Σᾶς ἀναφέρω, ὅτι ἐτησίως ἡ Βουλὴ τῶν Λόρδων ἀποφασίζει γιὰ περίπου ἑξήντα ἀστικές ἀγωγές, ἐνῶ τὸ Γερμανικὸ Ἀκυρωτικὸ, γιὰ

20. Βλέπε ἀνωτέρω, σημ. 14. Τις ἀποφάσεις αὐτὲς γιὰ πρώτη φορὰ παρουσίασα ἐγὼ στὸ Ἀγγλικὸ νομικὸ κοινὸ μέσα ἀπὸ τὸ βιβλίο μου *The German Law of Torts; A Comparative Treatise*, 4η ἔκδ. (2002).

21. Βλέπε π.χ. David Currie, *The Constitution of the Federal Republic of Germany* (1994); Donald Kommers, *The Constitutional Jurisprudence of the Federal Republic of Germany* (1989).

περίπου τὸν ἴδιον πληθυσμό, ἐκδικάζει πάνω ἀπὸ χίλιες πεντακόσιες ἀγωγές. Γιὰ τὴν Γαλλία δὲν κάνω κἄν λόγο ἀφοῦ τὸ Γαλλικὸ Cour de Cassation λαμβάνει πάνω ἀπὸ εἴκοσι χιλιάδες “rouvrnois” κατ’ ἔτος.

Ἡ τελευταία αὐτὴ παράγραφος δικαιολογεῖ ξεχωριστὴ ὁμιλία μιὰ καὶ ἄπτεται οὐσιαστικῶν διαφορῶν στὴν δικαστικὴ ὀργάνωση τῶν δύο κρατῶν καθὼς ἐπίσης καὶ στὴν διαφορὰ νοοτροπίας καταφυγῆς στὰ δικαστήρια. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ κάνη χίλιες-δύο ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις κοινωνιολογικοῦ χαρακτήρα σχετικὰ μὲ τὴν «ἀνατομία τοῦ καυγᾶ» στὰ δύο δίκαια καὶ τὴν εὐκολία, ψυχολογική, οικονομική, καὶ δικονομική, νὰ καταφεύγη κανεὶς στὰ δικαστήρια. Μιὰ ὅμως καὶ δὲν ὑπάρχει καιρὸς γι’ αὐτό, ἀρκοῦμαι νὰ παρατηρήσω ὅτι τὸ θέμα ποῦ θίγω εἶναι σοβαρὸ στὰ μάτια τῶν Ἀγγλῶν δικαστῶν καὶ ἐμποδίζει τὴν δημιουργία γενικῆς ρήτηρας περὶ προστασίας τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου.

Καὶ πάλι ὅμως ἀποδεικνύεται ἡ σημασία τοῦ συγκριτικοῦ δικαίου. Διότι ἡ ἐμπειρική καὶ ὄχι δογματικὴ μελέτη τοῦ Γερμανικοῦ δικαίου ἀποδεικνύει, ὅτι ὁ φόβος αὐτὸς τῶν Ἀγγλῶν νομικῶν δὲν εὐσταθεῖ στὴν πράξη. Διότι, στατιστικὴ μελέτη τῆς Γερμανικῆς νομολογίας ἀποδεικνύει, ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν δικῶν εἶναι μικρὸς, τὸ δὲ ποσοστὸ ἐπιτυχίας των λιγότερο ἀπὸ πενήντα τοῖς ἑκατό²². Ἄν αὐτὴ εἶναι ἡ δικαστικὴ πραγματικότητα στὴν Γερμανία, γιατί ἡ εἰκόνα θὰ ἦταν διαφορετικὴ στὴν Ἀγγλία, ὅπου ὅπως εἶπαμε ἡ καταφυγὴ στὰ δικαστήρια εἶναι ἡ ὑστατη πράξη, τὸ δὲ κόστος μιᾶς ἀστικῆς δίκης ἀστρονομικὸ σὲ σύγκριση μὲ τὰ ἡπειρωτικὰ Εὐρωπαϊκὰ δεδομένα²³;

Τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἐπιχείρημα τὸ τονίζω ἰδιαίτερα, διότι εἰκονίζει μιὰ τάση ποῦ βρίσκομε πιὸ πολὺ στὰ Ἀγγλοσαξονικὰ δίκαια. Καὶ ἡ τάση αὐτὴ εἶναι νὰ συνδυάζουν τὴν κοινωνιολογικὴ καὶ στὴν πράξη ἐφαρμογὴ τοῦ δικαίου ἀποφεύγοντας τὴν καθαρὰ δογματικὴ μελέτη, ποῦ συχνὰ μπορεῖ νὰ εἶναι στεγνὴ καί, πρὸ παντός, νὰ μὴ μᾶς δείχνη τί συμβαίνει ὄντως στὴν πράξη.

Ἄν αὐτὲς οἱ λίγες παρατηρήσεις μου ἔχουν κάποια ἀξία, πέραν ἀπὸ τὴν γενικὴ ἐνημέρωση ποῦ ἐπιθυμοῦν νὰ παράσχουν, αὐτὴ ἐγκριταὶ στὸν τρόπο προσεγγίσεως τῶν δικαίων ποῦ προτείνουν. Καὶ αὐτὴ ἡ μεθοδολογία, ποῦ ἀκολουθῶ, ἀρνεῖται νὰ συσπειρώσῃ τὰ δίκαια μέσα στὶς παραδοσιακὰ κατατάξεις τῶν

22. Γιὰ περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Markesinis and Unberath, *The German Law of Torts: A Comparative Treatise*, 4η ἐκδοση (2002), σελ. 476-8.

23. Ὅπως λέχθηκε ἀνωτέρω, τὸ κόστος τῆς δίκης Ντάγκλας ὑπολογίζεται γύρω στὰ 3 ἑκατομύρια λίρες Ἀγγλίας.

δικαιών κατά οικογένειες, αλλά προτείνει την μελέτη των βάσει πληθώρας στοιχείων που συχνά αναδεικνύουν απροσδόκητα αποτελέσματα και κρυμμένες ομοιότητες. Και Σας υπενθυμίζω άλλη μία φορά, ότι σύμφωνα με την μέθοδό μου, το Άγγλικό δίκαιο έρχεται πιό κοντά στο Γερμανικό παρά στο Αμερικανικό δίκαιο και προετοιμάζεται ψυχολογικά να μάθη απ' αυτό. Η παραδοσιακή σύνδεση με το Αμερικανικό δίκαιο κατ' αυτό τον τρόπο διακόπτεται. Η σκέψη αυτή μας οδηγεί φυσιολογικά στο προτελευταίο τμήμα αυτής της σύντομης μελέτης.

4. Η μεταμόσχευση ιδεών

Από δανεισμό αιφνιδίως στράφηκα στην ιδέα της μεταμοσχεύσεως ιδεών. Ο λόγος που τώρα με κάνει να προτιμώ την ιατρική έννοια, είναι ότι επιθυμώ να Σας υπενθυμίσω την ιδέα της αποβολής νέου σώματος ή μεταμοσχευθέντος όργανου. Η γενική ιδέα, άλλη μία φορά, έχει κάτι τι το χρήσιμο και για τους νομικούς. Και μ' αυτήν θέλω ν' ασχοληθώ τώρα.

Προσέξτε πρώτα απ' όλα ότι στις υποθέσεις που συζητούμε απόψε τίθεται θέμα έφαρμογής συνταγματικών άρθρων σε διαφορές μεταξύ ιδιωτών και όχι μεταξύ κράτους και ιδιωτών, που αποτελεί το κλασσικό πεδίο έφαρμογής των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Η ιδέα ότι τα συνταγματικά δικαιώματα μπορούν να έπηρεάζουν, αν όχι άμεσα τουλάχιστον έμμεσα, τις σχέσεις ιδιωτών ανεπτύχθη πρώτα στην μεταπολεμική Γερμανία. Η απόφαση του Γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου στην γνωστή υπόθεση *Lüth*²⁴, αποτελεί την άφετηρία κάθε μελέτης. Τα πραγματικά περιστατικά της περιβόητης αυτής απόφάσεως είναι γνωστά στους ειδικούς αλλά δέν χρειάζεται να έξιστορηθούν απόψε για τους μη ειδικούς. Αυτό, όμως, που πρέπει να λεχθί είναι ότι ή απόφαση είναι υπερπλήρης πολυσύνθετων νομικών έννοιων που, επί πλέον, είναι άμετάφραστες στην άγγλική νομική επιστήμη. Για τους ειδικούς αναφέρω ένδεικτικώς τις λέξεις/όρους, *Wechselwirkung*, *Austrahlungswirkung* και *Drittwirkung*. Αν τους αναφέρετε σε Άγγλους νομικούς θα νομίσουν ότι έρχεσθε από άλλο πλανήτη. Αν προσπαθήσετε να τους εξηγήσετε, σε συνδυασμό με την προηγηθείσα θεωρία του Καθηγητή Χάνς Νίπερνταϊ, πρώτου προέδρου του Ανώτατου Έργατικού Δικαστηρίου, θα τους προκαλέσετε σύγχυση τόση όση και έγω τώρα προκαλώ στους μη ειδικούς

24. BVerfGE 7, 198 = NJW 1958, 257.

του αποψινοῦ ἀκροατηρίου. Καί, ὅμως, ἡ Γερμανική ὑπολανθάνουσα ἰδέα εἶναι ἐξαιρετικά σημαντική καὶ πρόσφατα ἐμεῖς στὴν Ἑλλάδα τὴν ἐνσωματώσαμε στὸ Σύνταγμά μας ὑπὸ τὸν ὄρο «τριπενέργεια». Πῶς ὁ συγκριτικολόγος λύνει αὐτὸ τὸ πρόβλημα;

Ἄντὶ στὸ σύνταγμα, τὴν ρήτρα, ἢ τὸν κώδικα, συγκεντρωθῆτε στὸν λόγο ὑπάρξεως καὶ στὸν σκοπὸ αὐτῶν τῶν θεωριῶν. Συνειδητοποιήστε μὲ λίγα λόγια τὸν λόγο ποὺ ὀδήγησε στὴν γέννησή τους. Καὶ τότε βλέπετε, ὅτι ἡ βασικὴ ἰδέα ἰσχύει τόσο στὴν Γερμανία ὅσο καὶ στὴν Ἀγγλία. Καὶ ἡ βασικὴ ἰδέα εἶναι, ὅτι στὴν ἐποχὴ ποὺ ζοῦμε ὑπάρχουν ἄλλοι φορεῖς ὑπερβολικῆς δυνάμεως ἢ ἐπιρροῆς, ποὺ μποροῦν νὰ θιξοῦν ὅσο καὶ τὸ κράτος ἀνθρώπινα δικαιώματα ἀσθενέστερων προσώπων. Ὁ Τύπος ἔχει τέτοια δύναμη, οἱ πολυεθνικὲς ἐταιρεῖες ἐπίσης, ἐνίοτε καὶ τὰ ἐργατικὰ συνδικάτα. Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ὁ κατάλογος ποὺ Σᾶς ἔδωσα μεγαλώνει, δὲν μικραίνει.

Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀρχή. Τὸ ἐπόμενο βῆμα εἶναι νὰ πείση κανεὶς τοὺς Ἄγγλους δικαστές, ὅτι ὁ νέος τους νόμος ἐπιτρέπει μιὰ τέτοια τριπενέργεια, ἔστω καὶ ἂν δὲν τὴν προβλέπη ρητῶς. Γιατί ὅμως δὲν ὑπῆρξε τέτοια πρόβλεψη, δεδομένου ὅτι συγκριτικολόγοι σὰν κι ἐμένα ἀνέφεραν κατ' ἐπανάληψη καὶ τὸν ὄρο καὶ τὸ πρόβλημα; Ἡ ἀπάντησή βρίσκεται οὐσιαστικὰ στὸ δίκαιο τῆς προσωπικότητος καὶ τὴν μάχη ποὺ ἔδωσε ὁ Ἀγγλικὸς τύπος γιὰ νὰ ἀποφευχθῆ ἡ ἀναγνώρισή της. Γιατί σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἡ ἔλλειψη μιᾶς τέτοιας προστασίας ἔδωσε στὸν Ἀγγλικὸ τύπο, ἰδίως τὸν σκανδαλοθηρικό, ποὺ εἶναι ἀπὸ τοὺς πιὸ οἰκονομικὰ ἀκμαίους στὸν κόσμον, ἀπίθανες κερδοφορικὲς εὐκαιρίες νὰ πλουτίζῃ ἐκμεταλλεῦόμενος τὶς ἀτυχίες ἄλλων. Σ' αὐτὴ τὴν μάχη ἔλαβε μέρος καὶ μῆμα τοῦ σοβαροῦ τύπου, ὅπως οἱ «Τάϊμς» τοῦ Λονδίνου δεδομένου, ὅτι ὁ ἰδιοκτῆτης τῶν Αὐστραλὸς Μέρντοχ εἶναι συνάμα καὶ ἰδιοκτῆτης ἐφημερίδων, ποὺ ἔχουν μεταβάλλει τὸ πάσης φύσεως κουτσομπολιὸ σὲ ἀνθοῦσα βιομηχανία. Ἔτσι, μόνον ὁ Γκάρντιαν ἔμεινε ἔξω ἀπὸ τὴν μάχη νὰ ἐμποδίσῃ τὴν κυβέρνησιν Μπλαῖρ νὰ συμπεριλάβῃ τὴν «τριπενέργεια» στὸ νέο νόμο.

Παρ' ὅλη, ὅμως, αὐτὴ τὴν παράλειψη, οἱ περισσότεροι νομικοὶ σήμερα ὑποστηρίζουν τὴν ἀνάγκη νὰ δημιουργηθῆ νομολογιακὰ κάποιον δικαίωμα προσωπικότητος, ἔστω καὶ ἂν αὐτὸ γίνῃ μεθοδολογικὰ διὰ μέσου μιᾶς ὄλο καὶ εὐρύτερης ἐρμηνείας ὑφισταμένων ἀδικοπραξιῶν. Διότι, ἂν κάτι τέτοιο δὲν γίνῃ, ἡ δυνατότητα τοῦ δυσαρεστημένου διαδίκου νὰ καταφύγῃ στὸ Στρασβούργο παραμένει δυνατὴ, καὶ ἔτσι οὐσιαστικὰ ὑπονομεύεται ὁ σκοπὸς τοῦ νόμου ποὺ ἦταν πάντα νὰ δώσῃ στοὺς Ἄγγλους τὴν προστασία ποὺ ἄλλοιῶς μόνο στὸ Στρασβούργο μποροῦσαν νὰ βροῦν.

Τὰ μέχρι στιγμῆς προηγηθέντα τί δείχνουν;

Πρώτον, ὅτι ὁ Ἀγγλικὸς τύπος προσπάθησε γιὰ ἄλλη μία φορὰ νὰ σταματήσῃ τὴν πρόοδο στὸ θέμα ποῦ μᾶς ἀφορᾷ. Δεύτερο, πὼς οἱ ἀλλεπάλληλες κατασχῆσεις τοῦ δικαιώματος ἐλευθερίας λόγου τελικὰ ἔπεισαν καὶ κυβέρνησῃ καὶ κοινὸ ὅτι κάτι ἐπὶ τέλους ἔπρεπε νὰ γίνῃ. Τρίτο, ὅτι ἡ λύση ποῦ ἐπελέγη διευκόλυνε τὴν ἐπέκτασῃ τῆς προστασίας τοῦ ιδιωτικοῦ βίου. Τέταρτο, οἱ πρώτες ἀποφάσεις ποῦ δημοσιεύθησαν μετὰ τὴν ψήφισῃ τοῦ νόμου, πράγματι προχώρησαν πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνσῃ. Πέμπτο, πὼς τὸ ἀποτέλεσμα πλησίασε τὸ Γερμανικὸ μοντέλο πιὸ πολὺ ἀπὸ τὸ Ἀμερικανικὸ ἀλλὰ, ἔκτο καὶ τελευταῖο, ἡ ἀποδοχὴ αὐτῶν τῶν λύσεων ἔγινε δεκτὴ μόνο ὅταν βρέθηκε τρόπος οἱ βασικὲς ιδέες νὰ παρουσιασθοῦν μέσα ἀπὸ ἓνα καλούπι ἢ ροῦχο ποῦ ταίριαζε στὸ Ἀγγλικὸ νομικὸ κλίμα καὶ τὴν δική τους νομικὴ παράδοσῃ. Ἔτσι, στὴν Ἀγγλικὴ βιβλιογραφία δὲν βρίσκουμε τίποτε τὸ ἀνάλογο μὲ τίς δογματικὲς ἢ φιλοσοφικὲς συζητήσεις τοῦ Γερμανικοῦ δικαίου. Ἡ μάχῃ γιὰ μένα θὰ δοθῃ στὸ μέλλον πάνω στὴν ἔννοια τοῦ δημόσιου συμφέροντος καὶ τί κατ' αὐτὸ ἀπαιτεῖ νὰ ἀποκαλύπτεται καὶ τί, ἀντιθέτως, ἐπιτρέπει νὰ μὲνῃ μυστικὸ —μία μάχῃ ποῦ θὰ δοθῃ κυρίως στὰ πλαίσια τῆς ἀδικοπραξίας παραβίασεως ἐμπιστοσύνης καὶ ποῦ τὸ ἀποτέλεσμά της θὰ ἐξαρτηθῃ ἀπὸ τὰ πραγματικὰ γεγονότα κάθε δίκης καὶ ὄχι ἀπὸ διατύπωσῃ γενικῶν ἀρχῶν.

5. Μερικὲς τελευταῖες σκέψεις

Ὅμιλιές σὰν καὶ αὐτὴ ποῦ τερματίζω σὲ λίγο, μποροῦν νὰ ἀπευδύνονται εἴτε στὸ γενικὸ κοινὸ εἴτε σὲ εἰδικούς. Μέσα στὰ ὅρια τοῦ δυνατοῦ, προσπάθησα νὰ ἱκανοποιήσω καὶ τὰ δύο ἀκροατήρια. Μία τέτοια προσπάθεια δὲν εἶναι εὐκόλη. Ἀπὸ καιροῦ σὲ καιρό, ὅμως, ἀξίζει νὰ τὴν ἐπιχειρῇ κανεὶς, εἰμὴ τι ἄλλο γιὰ νὰ ὑπενθυμίζῃ στὸν ἑαυτὸ του ὅτι ὁ καλὸς δάσκαλος (καὶ δικηγόρος) εἶναι αὐτὸς ποῦ κάνει τὰ δύσκολα θέματα νὰ φαίνονται εὐκόλα, μιὰ καὶ ὅλοι μας μποροῦμε νὰ κάνομε τὰ δύσκολα πράγματα ἀκόμη πιὸ περίπλοκα. Τί, λοιπόν, στηρίζουν τὰ ὅσα ἐξέδεσα ἀπόψε; Ἄς τὰ συνοψίσουμε κάτω ἀπὸ πέντε ὑπότιτλους.

Πρώτον, ὁ ἡπειρωτικὸς νομικὸς κόσμος ξεκινᾷ συνήθως γιὰ τὴν λύση ἐνὸς νομικοῦ προβλήματος ἀπὸ τὸν κατάλληλο νομικὸ κανόνα, ποῦ συνήθως βρίσκει σ' ἓνα κώδικα καὶ ἀπ' ἐκεῖ, δι' ἐπαγωγικῆς μεθόδου, καταλήγει νὰ τὸν ἐφαρμόσῃ στὰ πραγματικὰ γεγονότα ποῦ ἔχει μπροστά του. Ὁ Ἀγγλοσάξωνας νομικός, ἀντιθέτως, ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ πρόβλημα ποῦ τοῦ τίθεται καὶ συνδυάζει τίς προηγούμενες ἀποφάσεις καὶ λύσεις γιὰ νὰ καταλήξῃ τελικὰ στὸ συμπέρασμά του. Τὰ

τρία παραδείγματα που Σας έδωσα, παρά την διαφορετική μεθοδολογία των δύο συστημάτων, καταλήγουν λίγο - πολύ σε παρόμοιες λύσεις, έστω και αν χρησιμοποιούν διάφορες έννοιες και συλλογιστικές διαδικασίες.

Δεύτερον, η διαφορά μεθοδολογίας που περιέγραψα είναι περισσότερο σημαντική στην θεωρία παρά στην πράξη. Τουτό φαίνεται στο παράδειγμά μας, διότι δεν υπάρχει στην Γερμανία συγκεκριμένος νομικός κανόνας, αλλά νομολογιακά διαπλασμένη πρακτική, που πολλές μάλιστα φορές διαμορφώθηκε *contra legem*. Αν και αυτό που τονίζω στο δεύτερό μου συμπέρασμα δεν ισχύει παντού στο ιδιωτικό δίκαιο, εντούτοις έχω την εντύπωση ότι μπορεί να ενισχυθῆ με άλλα παραδείγματα από το χώρο του αστικού και δημοσίου δικαίου ώστε να μη μπορῆ να περιγραφῆ ως μεμονωμένη περίπτωση άνευ γενικώτερης σημασίας.

Το τρίτο συμπέρασμα στηρίζεται εν μέρει στο προηγούμενο. Αν έχω δίκιο σ' όσα λέγω, τότε οι διαφορές μεταξύ των δικαίων δύο μεγάλων συστημάτων είναι μικρότερες απ' ό,τι μάς έλεγαν νομικοί επιστήμονες για πολλά χρόνια τώρα. Αυτό είναι πολύ σημαντικό συμπέρασμα για όσους, σάν κι έμένα, πιστεύουν στην σταδιακή σύγκλιση των δικαίων μέσα στο πνεύμα του σημερινού οίκουμενισμού. Από διδακτικής πλευράς σημαίνει επίσης ότι πρέπει να αποφασίσουμε πώς θα διδάσκουμε το δίκαιο - αναζητώντας τις ομοιότητες ή, αντιθέτως, τονίζοντας τις γνωστές σ' όλους μας διαφορές. Και οι δύο μέθοδοι κρύβουν μέρος τῆς αλήθειας, αλλά η πρώτη είναι, νομίζω, πιό εποικοδομητική.

Τέταρτον, αν η ανωτέρω μνημονευθεῖσα προδιάθεσή μου με ὀδηγεί σ' ἐσφαλμένο συμπέρασμα για τὸ πὼς ἔχουν τὰ πράγματα αὐτὴ τὴν στιγμὴ, δὲν νομίζω, εντούτοις ὅτι με ἀποπλανᾷ ἀπὸ τὸ πὼς ὀδεύει ὁ κόσμος μας στὸ μέλλον. Γιατὶ σήμερα τὸ ἐμπόριο, ἡ τεχνολογία, ἡ διεθνοποίηση τῶν συναλλαγῶν, ἡ ἐξάπλωση τῆς Ἀγγλικῆς γλώσσας, οἱ συνεχῶς βελτιούμενες συγκοινωνίες - δυστυχῶς συνδυαζόμενες με τὴν ἐξίσωση τῶν γούστων καὶ ἐθίμων - σημαίνει ὅτι οἱ κοινωνίες γίνονται ὅλο καὶ πιὸ ὅμοιες. Καὶ ὅσο τὰ κοινωνικὸ-οικονομικὰ δεδομένα προσεγγίζουν, τόσο καὶ τὰ δίκαια θὰ ἀναγκάζονται νὰ προσεγγίζουν τὶς λύσεις των. Ἡ σύγκλιση τῶν δικαίων εἶναι σήμερα πραγματικότητα, ἀκόμη καὶ σὲ τομεῖς πὼς παλιὰ λέγαμε ὅτι ἐξαρτῶνται ἀπὸ τοπικὰ ἔθιμα καὶ θρησκευτικούς παράγοντες, πολὺ περισσότερο στὸν τομέα τῶν διεθνῶν συναλλαγῶν καὶ τῆς μαζικῆς ἐνημερώσεως.

Τὸ πέμπτο συμπέρασμα πηγάζει καὶ ἀπὸ ὅσα Σας εἶπα ἀλλὰ καὶ ἀπ' ὅσα ἐξήσα ὡς νομικός, πὼς στὰ τελευταῖα τριάντα πέντε χρόνια δίδαξα σὲ εἴκοσι πέντε πανεπιστήμια τοῦ κόσμου. Αὐτό, λοιπόν, πὼς ἔμαθα εἶναι, ὅτι ἡ σύγκλιση τῶν ἰδεῶν, τῶν ἀξιών, ἀλλὰ καὶ τῶν λύσεων πρέπει νὰ γίνεται κατὰ τρόπο πὼς σέβε-

ται τούς τοπικούς κανόνες, τις τοπικές συνήθειες, τις τοπικές νομικές έννοιες, ακόμη δε και τις ευαισθησίες, θά ἔλεγα, πού παρουσιάζει ἡ τοπική γλώσσα. Δὲν Σᾶς κρύβω παραδείγματος χάριν ὅτι τὰ Ἑλληνικά πού ἔμαθα ἀπὸ τὸν πατέρα μου, ἦταν κατὰ τὴν γνώμη μου πιὸ πλούσια ἀπ' αὐτὰ πού γράφω σήμερα. Ἀλλὰ τί τὰ λέμε ὅλα αὐτὰ μιὰ καὶ ὁ ὕστατος Δελφικός χρησμός μᾶς τὸ εἶπε καθαρὰ ὅτι

*Εἶπατε τῷ βασιλῆϊ, χαμαὶ πέσε δαίδαλος αὐλά.
Οὐκέτι Φοῖβος ἔχει καλύβαν, οὐ μάντιδα δάφνην.
Οὐ παγὰν λαλέουσιν, ἀπέσθετο καὶ λάλον ὕδωρ²⁵.*

Τὸ πόσο σημαντική, ὅμως, εἶναι ἡ ευαισθησία στὴν γλώσσα, στὶς νομικὲς μεταμοσχεύσεις, ιδίως στὸ θέμα τῆς ἀποψινῆς διαλέξεως, φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀπόφαση τοῦ Γερμανικοῦ Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου στὴν περίφημη ἀπόφαση Lüth, ὅπου οἱ Γερμανοὶ συνάδελφοί μας μίλησαν μὲν γιὰ τριτενέργεια τοῦ Συντάγματος ἀλλὰ κατὰ ἔμμεσο μόνον τρόπο.

Ἄν ὅμως συγκεντωθοῦμε στὴν βασικὴ ἰδέα, καὶ ἂν ἀντὶ ἐννοιολογικῶν συγκρίσεων κάνουμε σύγκριση τῶν ἐπιχειρούμενων σκοπῶν, τότε βλέπουμε ἀμέσως τὴν δυνατότητα δανεισμῶν παρὰ τις ἐξωτερικὲς διαφορὲς τῶν δικαίων, μιὰ καὶ τὸ πρόβλημα στὴν βάση του δὲν εἶναι πιά πρόβλημα Γερμανικὸ ἢ Ἀγγλικὸ ἀλλὰ θά ἔλεγα παγκόσμιο. Τὸ συμπέρασμα βγαίνει τότε ἀδιάσπτο καὶ μᾶς λέγει, ὅτι ἡ ἐλευθερία τοῦ λόγου εἶναι σημαντικὴ ἀξία στὸν κόσμον τοῦ δικαίου ἀλλὰ ἐξίσου σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ ἰδέα τοῦ σεβασμοῦ τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητος. Ἡ ἐξισορρόπηση τῶν δύο αὐτῶν ἀξιῶν εἶναι δύσκολη τέχνη καὶ σὲ τελευταία ἀνάλυση ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὰ πραγματικὰ περιστατικὰ κάθε ἀποφάσεως καὶ ὄχι ἀπὸ ἀφηρημένα διατυπωμένες ἀρχές. Αὐτὸ τὸ ἄκουσα κάποτε ἀπὸ τὸ στόμα τῆς Κυρίας Λίμπαχ, πρώην Προέδρου τοῦ Γερμανικοῦ Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου, καὶ, θεβαίως εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸ πού οἱ Ἀγγλοὶ νομικοὶ δὲν παύουν νὰ ἐπαναλαμβάνουν.

Ἡ Γερμανικὴ νομολογία, στὸ σύνολό της, μ' ἀφήνει λοιπὸν μὲ τὴν ἐντύπωση ὅτι ἔχει διατυπώσει κριτήρια λογικὰ πού μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν καὶ ἀπὸ ἄλλα συστήματα ἀρκεῖ νὰ τοὺς σερβιρισθοῦν κατὰ θελκτικὸν τρόπο. Ἡ δου-

²⁵. H.W. Parke and D. E. W. Wormell, *The Delphic Oracle* (Basil Blackwell, Oxford) τόμος I, 290; τόμος II, 194.

λειά, λοιπόν, πού έκανα προσωπικά εγώ, άμεσα ή έμμεσα, πάνω στις ύποθέσεις πού Σās παρουσίασα απόψε, και ως νομικός και ως δικηγόρος, νομίζω ότι απέδωσε τούς πρώτους της καρπούς. Και ως δάσκαλος αλλά και ως δικηγόρος δέν έχω παράπονο, κυρίως γιατί συνδύασα τά δύο δίκαια στήν πράξη. “Τήν πίστιν τετήρηκα” όπως έγραψε στήν τελευταία πρός Τιμόθεον έπιστολή του ό Απόστολος Παύλος. Και μάλιστα πίστη διπλή —πρός τό ήπειρωτικό Εύρωπαϊκό δίκαιο, στο όποιο γεννήθηκα, και στο Άγγλοσαξωνικό δίκαιο, μέσα στ’ όποιο σταδιοδρόμησα. Τί παραπάνω μπορεί νά θέλη από τήν ζωή ένας συγκριτικολόγος; Έγώ τουλάχιστον δέν έχω κανένα παράπονο. Αντιθέτως αισθάνομαι ευγνωμοσύνη διότι ή ζωή μου έδωσε τήν ικανότητα νά αναζητώ και νά βρίσκω ό,τι καλό κρύβεται στόν κάθε άνθρωπο και στόν κάθε πολιτισμό και νά προσπαθώ νά άγνοώ ό,τι πηγάζει από ανθρώπινες αδυναμίες ή άτυχείς συγκυρίες τής ζωής.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

BGH= Bundesgerichtshof = Άνώτατο Γερμανικό Άκυρωτικό.

BGHZ = Entscheidungen des Bundesgerichtshofs in Zivilsachen = Άποφάσεις Γερμανικού Άκυρωτικού.

BVerfGE = Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts = Άποφάσεις Γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου.

EWCA Civ. = England and Wales Court of Appeal, (Civil Division) = Άποφάσεις Άγγλικού Έφετείου

EWHC(Ch) = England and Wales High Court (Chancery Division) = Άποφάσεις Άγγλικού Πρωτοδικείου (Chancery Division)

EWHC(QB) = England and Wales High Court (Queens Bench Division) = Άποφάσεις Άγγλικού Πρωτοδικείου (Queen’s Bench Division)

JZ = Juristenzeitung = Γερμανικό νομικό περιοδικό

NJW = Neue Juristische Wochenschrift = Γερμανικό νομικό περιοδικό

VersR = Versicherungsrecht = Γερμανικό νομικό περιοδικό

WLR = Weekly Law Reports = Συλλογή Άγγλικών Άποφάσεων